

تحلیل سیر نزول آیات قرآن درباره زن

دکتر مهدی مهریزی

استاد دانشگاه، پژوهشگر و نویسنده

یکم. برای پی بردن به دیدگاههای اسلام نسبت به زن باید به پنج منبع مراجعه کرد. دیدن این منابع در کنار هم تصویری کلان از نگاه اسلام و آموزه‌های اسلامی به زن را نشان می‌دهد. تجزیه و نگاه تبعیض‌گونه به این منابع، دیدگاهی ناقص و احیاناً یک‌سویه به نمایش می‌گذارد. این منابع پنجگانه عبارت‌اند از:

۱. قرآن کریم

۲. سنت قولی پیامبر (ص) و امامان شیعه (ع)

۳. سنت و سیره عملی پیامبر و امامان شیعه

۴. اعلام و شخصیت‌های برجسته نام‌آور اسلامی

۵. نمادها و نشانه‌ها در شعایر مذهبی و دینی

در زمینه قرآن و سنت قولی، آثار متعدد و گوناگونی تدوین شده است، اما سنت عملی و سیره پیامبر و پیشوایان نسبت به زن کمتر مورد تحقیق و پژوهش قرار گرفته است. در مورد منبع چهارم یعنی اعلام و شخصیت‌ها بیشترین آثار مستقل و ضمنی از قرون گذشته تا امروز تألیف شده است، گرچه در این زمینه نیز نبودن تحلیل و نگاه جامع و انضمامی مشهود است.

در باب نمادها و نشانه‌ها تاکنون کاری را سراغ ندارم، مراد از نمادها در شعایر مذهبی، برخی از احکام و تکالیف در عباداتی چون حج است که می‌توان آن را ترسیم‌کننده جامعه آرمانی اسلام دانست.

در مسجدالحرام و اعمال حج و عمره پاره‌ای از احکام ویژه به چشم می‌خورد که در غیر مسجدالحرام و غیر حج و عمره به گونه‌ای دیگر در میان مذاهب فقهی و اسلامی رایج است. مثلاً در نماز جماعت در مسجدالحرام رعایت نشدن تقدم و تأخر زن و مرد در صفوف نماز مبطل نیست؛ با اینکه همه مذاهب اسلامی در غیر مسجدالحرام تأخر زنان را شرط صحت نماز آنها می‌دانند.

و یا اینکه در حال احرام صورت زنان نباید پوشیده باشد با اینکه فتوای به پوشش صورت در برابر نامحرم یکی از آرای مشهور فقیهان شیعه و اهل سنت در این زمینه است. به نظر می‌رسد این احکام ویژه قابل تحلیل و تأمل باشد. همان‌گونه که از جواز اتمام نماز در مسجدالحرام می‌توان استنتاج کرد که مسجدالحرام وطن هر مسلمان است. و یا اینکه از نوع لباس احرام می‌توان نفی تبعیض نژادی و نیز نفی تبعیض میان فقیر و غنی را استنتاج کرد.

دوم. قرآن، کتاب خدا، که منبع نخستین و اصیل برای آموزه‌های اسلامی است، بسیار حکیمانه و مترقیانه با مسئله زن برخورد کرده است. در این کتاب آسمانی، حدود ۳۵۰ آیه به اشکال مختلف، به زن پرداخته است، که بخش معتنا به آن، به تغییر دیدگاه و نگرش رایج به زن برمی‌گردد. نزول آیات مربوط به زن، از سال نخست بعثت در مکه آغاز شده و تا سال آخر زندگی پیامبر در مدینه ادامه پیدا کرد. می‌توان در یک ارزیابی کلان و کلی، مراحل طرح مسئله زن در قرآن را در چهار مرحله زیر خلاصه کرد.

۱. مبارزه با نگاه تحقیرآمیز جاهلیت به زن

این مسأله از سال نخست بعثت آغاز می‌شود و در سالهای دوم، نهم، دهم و یازدهم، در آیات مکی تکرار می‌شود.^۱ نمونه این آیات چنین است:

– سال اول بعثت: *وَ إِذَا النُّفُوسُ رُوِّجَتْ / وَ إِذَا المَوءُودَةُ سُئِلَتْ / بِأَيِّ ذَنْبٍ قُتِلَتْ؟* و آن‌گاه که جان‌ها به هم درپیوندند، پرسند زان دخترک زنده به گور؛ به کدامین گناه کشته شده است؟

– سال دوم بعثت: *أَلَكُمُ الذَّكَرُ وَ لَهُ الأُنثَى / تِلْكَ إِذَا قَسَمَةٌ ضِيزَى؟* آیا [به خیالتان] برای شما پسر است و برای او دختر؟! در این صورت، این تقسیم نادرستی است.

– سال یازدهم بعثت: *وَ إِذَا بُشِّرَ أَحَدُهُم بِالْأُنثَى ظَلَّ وَجْهُهُ مُسْوَدًّا وَ هُوَ كَظِيمٌ؛* و هرگاه یکی از آنان را به دختر مژده آورند، چهره‌اش سیاه می‌گردد، در حالی که خشم [و اندوه] خود را فرو می‌خورد.

۲. طرح مباحث معرفت‌شناسانه و دفاع از هویت انسانی زن

قرآن کریم در این جهت، به معرفی هویت انسانی زن و مرد، چگونگی خلقت و توانمندی‌های زنان

۱. نشانی این آیه‌ها به ترتیب سال نزول، از این قرار است: تکویر، آیه ۷ تا ۹؛ نجم، آیات ۲۱ و ۲۲ و ۲۷؛ صافات، آیه ۱۴۹ تا ۱۵۳؛ زخرف، آیه ۱۶؛ نحل، آیه ۵۸.

۲. تکویر، آیه ۷ تا ۹.

۳. نجم، آیه ۲۱ و ۲۲.

۴. نحل، آیه ۵۸.

و مردان پرداخته است. این موضوع با طرح مسأله آفرینش نر و ماده، از سال نخست بعثت، شروع و در سالهای دوم، سوم، پنجم، دهم، یازدهم و سیزدهم، در آیات مکی، و نیز در سالهای اول و پنجم هجرت، در سوره‌های مدنی^۱ ادامه می‌یابد.

نمونه‌ای از این آیات عبارت‌اند از:

- سال سوم بعثت: **وَ يَا أَدَمُ اسْكُنْ أَنْتَ وَ زَوْجُكَ الْجَنَّةَ فَكُلَا مِنْ حَيْثُ شِئْتُمَا؛** و ای آدم! تو با جفت خویش در آن باغ سکونت گیر و از هر جا که خواهید، بخورید...).

- سال دهم بعثت: **(جَعَلْ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا؛** از خودتان برای شما جفت‌هایی قرار داد...).

۳. معرفی الگوهای مثبت

سومین مرحله‌ای که قرآن کریم در نشان دادن و تعمیق نگاه مثبت به زن پی گرفته، ارائه الگوهای مثبت از زنان دوره‌های کهن تاریخ است. این قضیه از سال چهارم، با معرفی مریم آغاز می‌شود؛ در سال پنجم به معرفی تلاش‌های زنان همراه موسی (مادر و خواهر) می‌پردازد؛ و در سال ششم، مجدداً زنان همراه موسی و داستان دختران شعیب و سلطنت و حکومت ملکه سبا را طرح می‌کند؛ در سال دوازدهم داستان همسر زکریا و مریم بازگو می‌شود؛ و در سالهای سوم، پنجم، هشتم و نهم دوره مدینه نیز، گوشه‌هایی از زندگی مریم بیان^۴ می‌گردد.

نمونه‌ای از این آیات چنین است:

- سال چهارم بعثت: **وَ اذْكُرْ فِي الْكِتَابِ مَرْيَمَ إِذِ اتَّيَدَّتْ مِنْ أهلكا مَكَانًا شَرْقِيًّا؛** و در این کتاب از مریم یاد کن؛ آنگاه که از کسان خود، در مکانی شرقی به کناری شتافت.

- سال ششم بعثت: **وَ اَوْحَيْنَا إِلَىٰ أُمِّ مُوسَىٰ؛** و به مادر موسی وحی کردیم... .

- سال ششم بعثت: **قَالَتْ إِحْدَاهُمَا يَا أَبَتِ اسْتَأْجِرْهُ؛** یکی از آن دو [دختر] گفت: ای پدر! او را استخدام کن... .

۱. نشانی این آیه‌ها به ترتیب سال نزول، از این قرار است: لیل، آیه ۳؛ نجم، آیه ۴۵؛ اعراف، آیه ۱۹؛ طه، آیه

۱۱۷؛ نحل، آیه ۵۸؛ روم، آیه ۲۱؛ نساء، آیه ۱.

۲. اعراف، آیه ۱۹.

۳. شوری، آیه ۱۱.

۴. نشانی این آیه‌ها به ترتیب سال نزول، از این قرار است: مریم، آیه ۱۶ تا ۲۹؛ طه، آیه ۳۸ تا ۴۰؛ قصص، آیه

۷ و ۲۶؛ نحل، آیه ۲۳؛ انبیاء، آیه ۹۰؛ مؤمنون، آیه ۵۰؛ آل عمران، آیه ۳۶ و ۳۷؛ نساء، آیه ۱۷۱؛ تحریم، آیه ۱۱.

۵. مریم، آیه ۱۶.

۶. قصص، آیه ۷.

۷. همان، آیه ۲۶.

- سال ششم بعثت: إِنِّي وَجَدْتُ امْرَأَةً تَمْلِكُهُمْ وَأُوتِيَتْ مِنْ كُلِّ شَيْءٍ وَلَهَا عَرْشٌ عَظِيمٌ؛^۱ من [آنجا] زنی را یافتم که بر آنها سلطنت می‌کرد و از هر چیزی به او داده شده بود و تختی بزرگ داشت.

- سال هشتم هجرت: وَضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا لِلَّذِينَ آمَنُوا امْرَأَةً فِرْعَوْنَ؛^۲ و برای کسانی که ایمان آورده‌اند، خدا همسر فرعون را مَثَل آورده...

۴. تغییر و اصلاح قوانین دوران جاهلی نسبت به زن

بیان احکام و مقررات مربوط به زنان در حوزه‌های زندگی فردی، خانوادگی و اجتماعی، از سال نخست مدینه آغاز و در سالهای چهارم، پنجم، هفتم، هشتم، نهم و دهم ادامه می‌یابد و در این سالها، این موضوعات مطرح می‌شود:^۳ طلاق، گواهی، قصاص، ظهار، ازدواج، حجاب، چند همسری، ارث، زنا، سرقت، امر به معروف، نهی از منکر و...

نمونه‌هایی از این آیات، چنین است:

- سال دهم: وَالْمُؤْمِنُونَ وَالْمُؤْمِنَاتُ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ يَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ؛^۴ و مردان و زنان باایمان، دوستان یکدیگرند که به کارهای پسندیده وامی‌دارند و از کارهای ناپسند باز می‌دارند).

- سال دهم هجرت: وَعَاشِرُوهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ؛^۵ با آنها به شایستگی رفتار کنید.

۱. نمل، آیه ۲۳.

۲. تحریم، آیه ۱۱.

۳. نشانی این آیه‌ها به ترتیب سال نزول، به این صورت است: احزاب، آیات ۴ تا ۶، ۲۸ تا ۳۷، ۴۹ تا ۵۳؛ نساء، آیات ۱، ۴، ۳، ۶، ۷ و...؛ طلاق، آیات ۱، ۲، ۴، ۶؛ نور، آیات ۲، ۴، ۶، ۱۱، ۲۳، ۱۲، ۲۶، ۲۹، ۳۱، ۵۸، ۶۱.

۴. توبه، آیه ۷۱.

۵. نساء، آیه ۱۹.